

УДК 338.43(477)

DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V38\(2023\)-28](https://doi.org/10.31521/modecon.V38(2023)-28)

Шевченко А. А., канд. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії і економіки підприємства, Одеський державний аграрний університет, м. Одеса, Україна

ORCID: 0000-0002-3581-7884

e-mail: alisochka1978@gmail.com

Петренко О. П., канд. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії і економіки підприємства, Одеський державний аграрний університет, м. Одеса, Україна

ORCID: 0000-0001-9722-3785

e-mail: Leka_m@ukr.net

Детермінанти економічного розвитку сільського господарства в Україні

Анотація. У статті досліджено детермінанти економічного розвитку сільського господарства в Україні. Установлено, що економічний розвиток сільського господарства гальмує взаємопов'язана система факторів як зовнішнього, так і внутрішнього середовища, а саме: кліматичні зміни, технологічні наслідки, політична ситуація, інформаційна невідомість, недостатня державна підтримка, зміна кон'юнктури ринку, логістика продукції, зростання цін на ресурси, кадрове забезпечення та доступ до фінансових ресурсів.

Окреслено пріоритетні чинники економічного розвитку сільського господарства в Україні: виважене державне регулювання; створення стимулів для розвитку малих та середніх підприємств, що займаються виробництвом с.-г. продукції через заохочування їх вкладати кошти в стартапи, а також в інноваційні сучасні технології; об'єднання фермерів у виробничі та сільськогосподарські кооперативи, що обслуговують; збільшення питомої ваги продукції тваринництва в структурі ВВП України; перехід на ресурсощадні та енергозберігаючі технології виробництва с.-г. продукції; нарощування виробництва екологічно – безпечної продукції; дотримання принципів циркулярної економіки.

Ключові слова: детермінанти; економічний розвиток; с.-г. підприємство; сільське господарство; рослинництво; тваринництво; ресурсозбереження; точне землеробство; органічне виробництво; циркулярна економіка.

Shevchenko Alisa, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economic Theory and Economics of Enterprises, Odessa State Agrarian University, Odessa, Ukraine

Petrenko Olga, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economic Theory and Economics of Enterprises, Odessa State Agrarian University, Odessa, Ukraine

Determinants of Economic Development of Agriculture in Ukraine

Abstract. Introduction. The agricultural sector is an important component of the economy of Ukraine and has a decisive influence on the socio-economic development of the regions and the general standard of living of the population. Ukraine is one of the leading producers of agricultural products in the world, but at the same time, the country's agriculture has significant problems, such as low production efficiency, backwardness of technologies, insufficient financing, underdeveloped infrastructure, and others. The study of the determinants of the economic development of agriculture in Ukraine will help determine the key factors that influence the development of this industry and develop effective measures to improve its condition. Such factors include the political situation, human resources, legal support, the level of technological equipment, the level of state support, the degree of competition in the market, and others.

Purpose. The purpose of the article is to reveal the influence of the main determinants on the economic development of agriculture in Ukraine.

Results. According to the results of the conducted research, the priority factors of the economic development of agriculture in Ukraine are outlined: balanced state regulation; creation of incentives for the development of small and medium-sized enterprises engaged in agricultural production products by encouraging them to invest in startups, as well as in innovative modern technologies; unification of farmers into production and service agricultural cooperatives; increase in the specific weight of livestock products in the structure of Ukraine's GDP; transition to resource-saving and energy-saving production technologies products; increasing the production of ecologically safe products; compliance with the principles of circular economy.

Conclusions. The economic development of agriculture is formed and ensured by determinants that have a tendency to change, influence in a specific period of time or in a specific situation. The principles of agricultural development in the field of production organization are the balance of its development according to economic, technological, social and ecological determinants. In modern conditions, the political and legal determinant is gaining increasing importance. This proves the need for constant monitoring of such changes.

¹Стаття надійшла до редакції: 03.04.2023

Received: 03 April 2023

Keywords: *determinants, economic development; rural areas enterprise; agriculture; crop production; animal husbandry; resource conservation; precision agriculture; organic production; circular economy.*

JEL Classification: *O 13; O 18; Q 00; Q 18.*

Постановка проблеми. Аграрний сектор є важливим компонентом економіки України та має вирішальний вплив на соціально-економічний розвиток регіонів та загальний рівень життя населення. Україна є однією з провідних країн виробників сільськогосподарської продукції у світі, але при цьому у сільському господарстві країни є значні проблеми, такі як низька ефективність виробництва, відсталість технологій, недостатнє фінансування, нерозвинена інфраструктура та інші.

Дослідження детермінантів економічного розвитку сільського господарства в Україні допоможе визначити ключові фактори, які впливають на розвиток цієї галузі, та розробити ефективні заходи для покращення її стану. До таких факторів можна віднести політичну ситуацію, кадрове забезпечення, правове забезпечення, рівень технологічної оснащеності, рівень підтримки держави, ступінь конкуренції на ринку та інші.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню питання детермінант економічного розвитку присвячено праці багатьох вчених і ця тема залишається дискусійною й актуальною в Україні, особливо в сучасних умовах. Вагомий внесок у вивчення питань теорії та практики здійснили такі науковці як С. А. Дробот, О. А. Єрмоленко, Н. Я. Кутаренко, С. І. Тодорюк та інші.

На думку С. І. Тодорюка, «Детермінант – це універсальний чинник, який стимулює інтегрування окремих реалій суспільної дійсності в соціальні рамки або середовище, позиціонуючи зазначені реалії у визначеному місці соціального простору, детермінант їх наповнює змістом, зумовленим функціональною спрямованістю зазначеного середовища» [1, с. 34].

С. А. Дробот визначає, що одним із найбільш популярних різновидів детермінізму є економічний детермінізм. Така концепція, що розглядає економіку або ж економічне середовище як винятковий єдиний активний фактор, виступаючий суб'єктом історичного процесу [2, с. 98].

О. А. Єрмоленко акцентує на тому, що економічний детермінант є визначальним мотиватором, який уособлює економічні блага, рівень доходу, добробут. Саме він є відправною точкою на шляху до реалізації діяльності, оскільки людиною рухають власні потреби, а економічний детермінант дозволяє оцінити, які з них можна задовольнити [3, с. 19].

Економічний детермінізм тісно пов'язаний із технологічним (технічним) детермінізмом, що базується на положенні про те, що провідна роль у розвитку належить одному зі складників економіки та суспільного виробництва: знаряддю праці, техніці

виробництва. Розвинення ідей технологічного детермінізму пов'язують із потужним розгортанням науково-технічного прогресу [2, с. 98].

Відмітимо, що в сільському господарстві максимізувати кінцевий результат можливо тільки при ефективному використанні ресурсів у тому числі природних. Соціальна детермінанта нерозривно переплітається з економічною через формування відповідного рівня життя суспільства, умов для збереження здоров'я, подолання безробіття, формування рівня купівельної спроможності населення та ін.

Попри значний обсяг наукових публікацій, тема визначення детермінанта економічного розвитку сільського господарства України в сучасних умовах, залишається актуальною й потребує подальшого дослідження.

Формулювання цілей дослідження. Метою статті є розкриття впливу основних детермінант на економічний розвиток сільського господарства в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Україна характеризується сприятливими умовами для виробництва багатьох видів с.-г. продукції в напрямі забезпечення українців продовольством, а також і на міжнародному рівні – продовольчої безпеки в багатьох країнах.

У 2020-2021 рр. виробництво с.-г. продукції в Україні здійснювалось на площі 41 млн 310,9 тис. га. Географічне розташування України є сприятливим для розвитку с.-г. підприємств з різним рівнем спеціалізації. Станом на 2021 р. в сільському, лісовому та рибному господарстві було залучено у віці від 15 до 70 років 2 млн 692,7 тис. осіб. Але кількість зайнятого населення в галузі зменшується за період 2019 -021 рр., а саме: у 2021 р. проти 2019 р. – на 10,6 відсотка. Відсоток до загального підсумку кількості зайнятого населення за усіма видами економічної діяльності у 2021 р. в галузі склав 17,3. Детермінантами, що спричинили такий відтік із галузі населення є переважно соціальні та економічні: незадовільний рівень інфраструктури; низький рівень забезпеченості сіл школами, дитячими садочками, відповідного медичного обслуговування (що має суттєвий вплив на підвищення рівня захворюваності та смертності); міграція населення; низький рівень заробітної плати в галузі. Так, середньомісячна заробітна плата працівників в сільському господарстві за 2021 р. склала 11733 грн, що на 21,3 % менше у порівнянні із заробітною платою працівників галузі промисловості.

Станом на 2021 р. виробництвом с.-г. продукції на с.-г. угіддях займалось 39301 підприємство, а частка фермерських господарств склала 67,8 відсотка. Це

пояснюється тим, що фермерські господарства є формою «виживання» в сільській місцевості для багатьох сімей в Україні. Така висока питома вага їх є позитивною, адже саме ця форма є рушійною силою розвитку економіки будь – якої країни. Необхідно зазначити, що вони в основному займаються виробництвом продукції з низькою доданою вартістю. Стимувальною детермінантою їх розвитку в нашій країні є переважно техніко-технологічна та інформаційна. Більшість фермерів через інформаційну необізнаність та максимальну зайнятість у веденні свого бізнесу не знають в якому напрямку на перспективу розвивати їх діяльність; які доступні технологічні та технічні можливості. Серед зазначеної кількості с.-г. підприємств у 2021 р. 24,1 % з них мали площу с.-г. угідь від 20,01 до 50 га, 13,2 % – від 50,01 до 100 га, а 23,8 % – від 100,01 до 500 га, тобто переважна їх кількість є невеликими за розмірами. З одного боку для ведення такого бізнесу не потрібно великих інвестицій; майже відсутні труднощі в управлінні бізнесом; у порівнянні високий рівень гнучкості у виробничій діяльності. Це є сильною стороною для таких підприємств. Більшість із них ведуть прибуткову діяльність. Як показують

дослідження, у 2020 р. 83,2 % з усіх с.-г. підприємств в Україні були прибутковими. Але рівень рентабельності їх операційної діяльності склав 19 % і є зовсім не значним, що унеможливило їх подальшу диверсифікацію.

Галузь сільського господарства характеризується сезонністю виробництва, що потребує додаткової найманої робочої сили в підприємствах. У 2020 р. на такі види робіт було залучено в галузі 445,4 тис. осіб найманих працівників. Як правило, вони залучені на виконання технологічних операцій переважно на виробництві продукції рослинництва. Тому спостерігається відсутність їх повної зайнятості протягом року, що також знижує зацікавленість в такому працевлаштуванні, а також вимагає пошуку альтернативних видів заробітку. Плинність кадрів у підприємствах вимагає пошуку нових працівників і додаткового навчання персоналу, що в цілому негативно відображається на ефективності функціонування підприємства. Проблема кадрового забезпечення в с.-г. підприємствах останніми роками набуває масштабності.

Виробництво валової продукції сільського господарства представлено на рис.1.

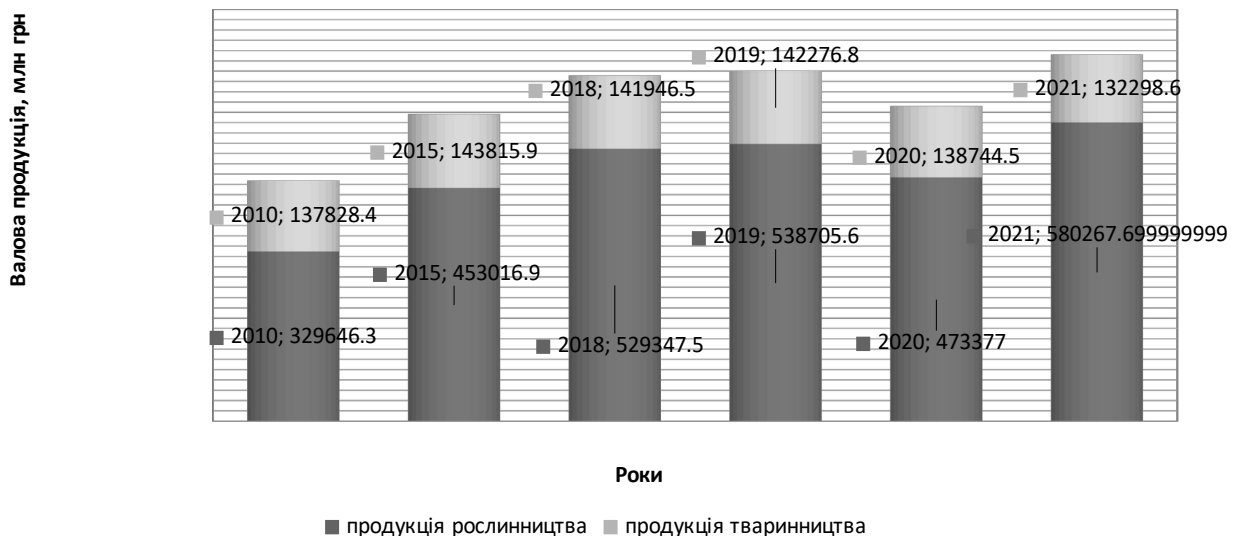

Рисунок 1 – Валова продукція сільського господарства у постійних цінах 2016 р., млн грн

Джерело: представлено авторами на основі [4]

З 2010 р. по 2021 рр., як видно з рис. 1, у структурі валової продукції переважає продукція рослинництва з часткою від 70,5% у 2010 р. до 81,4 % у 2021 р. У 2021 р. у порівнянні із 2010 р. валова продукція с.-г. зросла у 1,5 раза, що відбулось шляхом зростання валової продукції рослинництва при зменшенні валової продукції тваринництва. Такі зміни пов'язані, в першу чергу, із позицією аграріїв в отриманні «швидких грошей» з невеликим терміном окупності вкладеного капіталу у виробництво.

На думку Р. Лешенко, колишнього міністра аграрної політики та продовольства в Україні, найбільший приріст виробництва в сільському господарстві відбувся у 2021 р. (14,4 відсотка). Виробництво аграрної продукції в цьому році збільшилося на 19,2 відсотка. Цим було досягнуто найбільший відсоток сільського господарства до ВВП (понад 10 відсотків). Таким чином, Україна стала «годувальницею» майже для 400 млн людей і це не враховуючи українське населення [5].

У товарній структурі експорту с.-г. продукції можна зазначити зростання продукції рослинного походження у 2021 р. проти 2010 р. у 3,9 раза, а живих тварин і продуктів тваринного походження на 74,4 % (рис. 2). У 2021 р. частка експорту продукції

рослинного походження до загального підсумку склала 56,1 відсотка. Викликає занепокоєння висока питома вага в структурі експорту саме с.-г. сировини. Адже у 2021 р. імпорт готових харчових продуктів склав 46,2 % до загального підсумку.

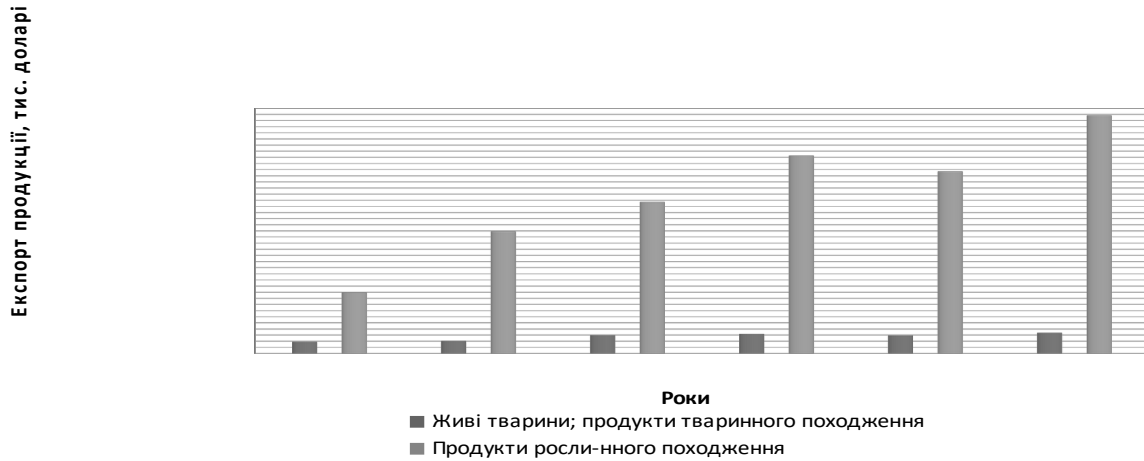

Рисунок 2 – Товарна структура експорту с.-г. продукції, тис. доларів США

Джерело: представлено авторами на основі [4]

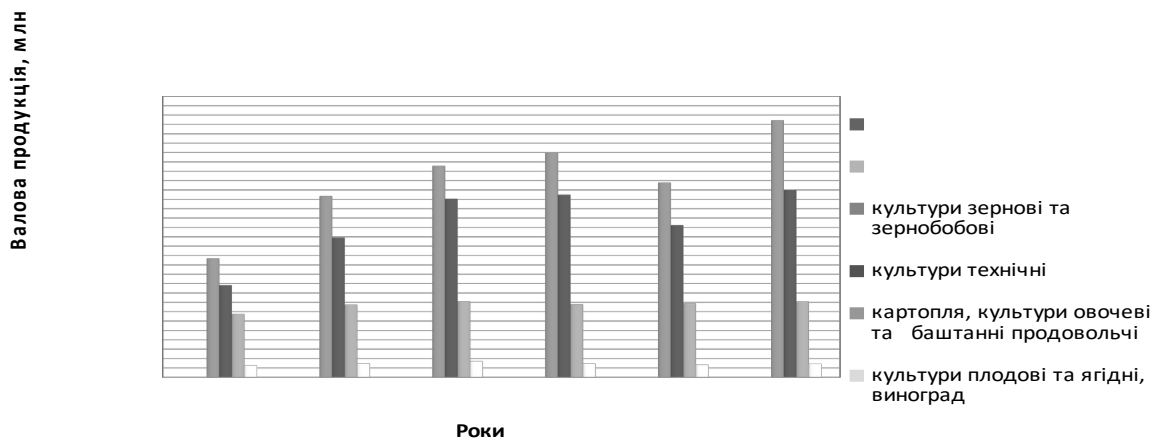

Рисунок 3 – Валова продукція рослинництва у розрізі основних видів у постійних цінах 2016 р., млн грн

Джерело: представлено авторами на основі [4]

За структурою валової продукції можна відмітити, що аграрії України в основному зосереджені на виробництві та реалізації зернових та зернобобових і технічних культур, частка яких відповідно у 2021 р.

становила 38,5 % та 28,04 % у продукції с.-г. Частка реалізованих с.-г. тварин на вирощуванні та молока склала відповідно 10,5 % та 5,4 відсотка.

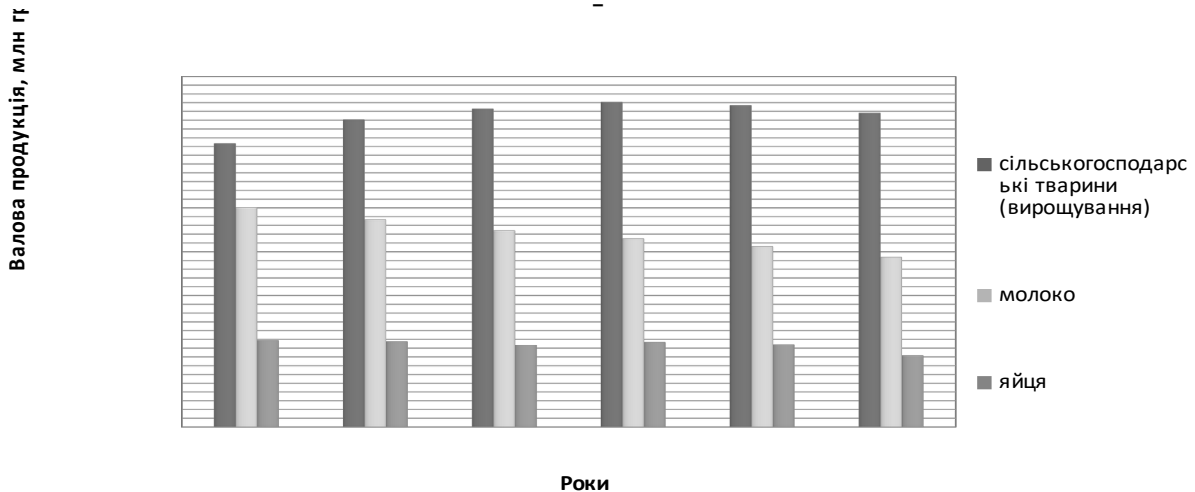

Рисунок 4 – Валова продукція тваринництва у розрізі основних видів у постійних цінах 2016 р., млн грн

Джерело: представлено авторами на основі [4]

З лютого 2022 р. на діяльність с.-г. підприємств значно вплинула політична детермінанта. За даними Київської школи економіки, тільки за березень – травень 2022 р. загальні збитки аграрного сектору становили понад 4,3 мільярда доларів, що складає приблизно 15 % капіталу країни [5].

Внаслідок цієї детермінанти с.-г. підприємства України зіткнулись з проблемами в логістиці за усіма напрямками. Труднощі із реалізацією сільськогосподарської та промислової продукції, як на ринках ресурсів, так і на ринку продуктів, призвели до дисбалансу в роботі усіх с.-г. підприємств.

Загострення політичної детермінанти внесло корективи в економічну та соціальну детермінанти розвитку сільського господарства. Так, у 2022-2023 рр. виробничому році зросли ціни на більшість ресурсів, особливо на паливно-мастильні матеріали, мінеральні добрива, засоби захисту рослин, насіння. При цьому, деякі ресурси були недоступними або кількісно або фінансово, що унеможливило безперервне виробництво с.-г. продукції в оптимальні терміни; дотримання нормативів використання ресурсів; дотримання технології виробництва. Суттєвого загострення набуло питання забезпеченості персоналом в с.-г. підприємствах: посівна 2022-2023 рр. відбувалась і продовжується із

відчутною нестачею у механізаторах; бракує і працівників за іншими спеціальностями чоловічої статі.

Отже, на нашу думку, наразі економічний розвиток сільського господарства гальмує взаємопов'язана система факторів як зовнішнього, так і внутрішнього середовища (рис. 5).

Ґрунтуючись на результати проведених досліджень окреслимо пріоритетні чинники економічного розвитку сільського господарства в Україні:

1. Подальша економічна стабілізація та розвиток сільського господарства можлива тільки на основі патерналістського виваженого державного регулювання.

Зазначимо, що для успішного проведення посівної компанії держава вже спростила процедуру передачі в оренду сільськогосподарських земель державної та комунальної власності. Як зазначено в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 7 квітня 2022 р., для успішного проведення посівної компанії аграрії набувають доступ до сільськогосподарських угідь держави [6].

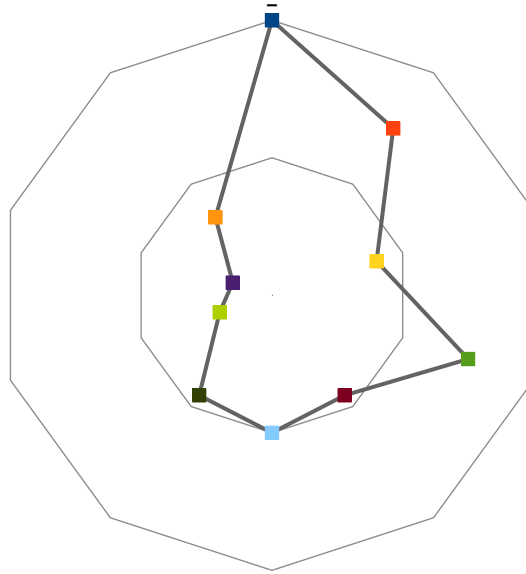

Рисунок 5 – Система факторів стримування економічного розвитку сільського господарства

Джерело: представлено авторами

Також з метою підтримки сільськогосподарських товаровиробників у забезпеченні посівної кампанії та підприємницької діяльності під час воєнного стану урядом за ініціативи Президента України внесено багато змін до Державної програми «Доступні кредити 5-7-9%». Програма створена для того, щоб швидко та легко отримати кредити для всіх аграрних підприємств під зниженою відсотком [7].

З метою розв'язання проблем «...з дефіцитом робочої сили, КМУ прийняв постанову «Деякі питання бронювання військовозобов'язаних в умовах правового режиму воєнного стану» від 03 березня 2022 р. №194» [8].

Крім того, під час війни уряд спростив багато процедур для фермерів, зокрема: скасував додаткові процедури сертифікації насіння; ухвалення низки рішень, які спрощують доступ виробників сільськогосподарської продукції до палива, пестицидів та сільськогосподарських хімікатів; анулювання ліцензії на експорт кукурудзи та соняшникової олії; сприяння реєстрації сільськогосподарської техніки та обладнання.

Велику підтримку нашій країні в галузі сільського господарства здійснюють і країни Європейського Союзу. За підтримки ЄС Міністерство аграрної політики запустило онлайн платформу Державний аграрний реєстр (ДАР). Її створено з метою ефективного розподілу всіх видів підтримки аграріїв, які надаються в рамках державних програм, у вигляді грантів від міжнародних партнерів, а також будь-якої технічної допомоги. Зареєструватися можуть усі українські фермери. Запуск Національного аграрного реєстру є важливим кроком на шляху підготовки України до членства в Європейському Союзі. ДАР дотримується директив ЄС щодо державних програм

підтримки сільського господарства. Окрім очевидних переваг, таких як зручність, прозорість, швидкість та підзвітність у сфері систем підтримки агровиробників, ДАР також надає потужний аналітичний інструмент для аналізу реального стану агровиробництва та ситуації його виробників [9].

У подальшому необхідно уряду працювати в напрямі зниження податкового навантаження на економіку, зокрема шляхом диференціації ПДВ; зменшити податки на працю: ЄСВ та ПДФО. Це стимулюватиме самозайнятість населення і зменшить рівень безробіття в Україні.

Держава має створити стимули для розвитку малих та середніх підприємств, що займаються виробництвом с.-г. продукції через заохочування їх вкладати кошти в стартапи, а також в інноваційні сучасні технології.

2. З метою розв'язання проблем виробничого та маркетингового характеру щодо ресурсного забезпечення, зниження витрат і підвищення ефективності їх діяльності фермерам необхідно об'єднуватись у виробничі та сільськогосподарські кооперативи, що обслуговують. Зосереджувати увагу на виробництві продукції перероблення с.-г. сировини. У майбутньому Україна зможе зайняти позицію експортноорієнтованої країни на промислову продукцію, а не сировинну, що підвищить економіку як окремого підприємства, так і в цілому України.

3. На перспективу реалізація головної місії с.-г. підприємства: забезпечення потреби в с.-г. продукції має бути зорієнтована на збільшення питомої ваги продукції тваринництва в структурі ВВП України. У 2023 р. знову діятиме програма дотацій від ЄС для малих фермерів, які утримують до 100 корів або мають в обробітку від 1 до 120 га [10]. Уряду

необхідно підтримати програмами дотацій і виробництво продукції птахівництва, як галузі із найшвидшим терміном окупності вкладеного капіталу.

4. У галузі рослинництва необхідно звернути увагу с.-г. виробникам, з метою мінімізації ризиків, пов'язаних із логістикою, на вирощування нішевих культур: овес, просо, жито, гречка, гірчиця, льон, квасоля, нут, сочевиця, горох. Раніше вони займали в структурі посівних площ в Україні незначну частку. Спочатку необхідно економічно обґрунтувати перспективність кожної культури, за наступними критеріями: площа виробництва, розташування виробництва (тобто участь в сівозміні та кліматичні умови зони вирощування), можливості експорту (частка виробленої продукції, що йде на експорт).

На перспективу необхідно звернути увагу на відродження садівництва в Україні. У 2023 р. триватиме програма зі створення садів та теплиць. Це програма безповоротних грантів (кошти на стимулювання садівництва і створення теплиць). На це у бюджеті у 2023 р. закладено 1,3 млрд грн. Наприкінці 2022 р. було підписано 70 заявок на розвиток садів і 7 заявок на будівництво теплиць загальною вартістю 371 млн грн [10].

5. З метою мінімізації витрат на господарську діяльність с.-г. підприємствам необхідно переходити на ресурсощадні та енергоощадні технології виробництва с.-г. продукції. Вивільнені кошти можуть бути направлені на технологічні інновації в с.-г. підприємствах. У даному напрямі рекомендуємо впроваджувати в підприємствах науково-обґрунтовані системи сівозмін, що матиме екологічний та економічний ефект. У результаті можна досягти: покращення родючості ґрунтів; оптимізацію водного режиму ґрунтів економію витрат на добрива та засоби захисту рослин; підвищення рівня урожайності с.-г. культур. Доцільно використовувати альтернативне мінеральному органічне удобрення: сидерати, заорювання стерні та ін. Зменшити витрати можливо і шляхом дотримання норм використання усіх ресурсів, а також поєднання технологічних операцій у часі та просторі. Подвійного ефекту (екологічного та економічного) можливо досягнути в результаті мінімізації навантаження на ґрунт під час виконання технологічних операцій основного обробітку: перехід

на no-till, mini-till або strip-till. Вибір із цієї альтернативи відбувається на основі економічного обґрунтування в умовах конкретного розташування с.-г. підприємства та фінансових можливостей. В с.-г. підприємствах, що займаються виробництвом продукції тваринництва впроваджувати напрями ресурсощадження: використання кормів, витрати електроенергії та ін.

6. Середнім та великим за розмірами с.-г. підприємствам поступово нарощувати виробництво с.-г. продукції з використанням технологій точного землеробства. Функціональність технологій є дуже розширеною, але ми акцентуємо на можливості використанні оптимальної кількості ресурсів, що при економічному обґрунтуванні, буде реалізовано в отриманні додаткового прибутку.

7. Нарощувати виробництво екологічно – безпечної продукції. «Українські аграрії за останні два десятиліття значно посіли свої позиції у нарощуванні обсягів виробництва органічної продукції, що відбувається через мотивацію зростання в майбутньому прибутковості цієї діяльності. Середня рентабельність інвестицій в органічне сільське господарство становить близько 300%, що робить його одним з найпривабливіших напрямів інвестування в українську економіку» [11].

8. Важливим чинником, як ми вважаємо на перспективу в Україні є дотримання принципів циркулярної економіки: мінімізація первинної сировини, максимальне використання вторинних ресурсів та високоякісне повторне використання сировини. Діяльність підприємств за такою моделлю дозволить максимально примножити прибутки при мінімальній шкоді навколишньому середовищу.

Висновки. Як бачимо, економічний розвиток сільського господарства формується та забезпечується детермінантами, які мають тенденцію до змін, сили впливу в конкретний період часу або в конкретній ситуації. Принципами розвитку сільського господарства у сфері організації виробництва є збалансованість його розвитку за економічними, технологічними, соціальними та екологічними детермінантами. У сучасних умовах зростального значення набуває політична і правова детермінанта. Це засвідчує необхідність постійного моніторингу таких змін.

Література:

1. Тодорюк С. І., Кутаренко Н. Я. Детермінанти сталого розвитку в органічному сільському господарстві України. *Агросвіт*. 2016. №8. С. 34-37 URL:http://www.agrosvit.info/pdf/8_2016/7.pdf (дата звернення: 03.03.2023).
2. Дробот С. А. Сутність детермінатів розвитку та їх класифікація. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Випуск 22. Част. 1. С.97 – 100. URL : http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua /archive/22_1_2018ua/22.pdf (дата звернення: 07.02.2023).
3. Ермоленко О. А. Детермінанти розвитку підприємництва в Україні. Економіка: реалії часу. *Науковий журнал*. 2017. №5 (33). С. 16-23. URL : <https://economics.opu.ua/files/archive/2017/No5/16.pdf> (дата звернення: 01.03.2023).
4. Сільське господарство України. Статистичний збірник. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm (дата звернення: 22.02.2023).

5. LB.ua. Посівна воєнного часу. URL : https://lb.ua/economics/2022/06/14/519990_posivna_voiennoho_chasu.html (дата звернення 30.03.2023).
6. Конституція України : Закон України від 24.03.2022 №2145-IX. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. База даних «Законодавство України» ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text> (дата звернення: 28.03.2023).
7. Зміни до програми «Доступні кредити 5-7-9%» : підтримка посівної кампанії та активація підприємництва. Зміни від 12.03.2022. Міністерство фінансів України: веб-сайт. URL : https://mof.gov.ua/uk/news/zmini_do_programi_dostupni_krediti_5-7-9_pidtrimka_posivnoi_kampanii_ta_aktivatsiia_pidpriemnitstva-3374 (дата звернення: 28.03.2023).
8. Деякі питання бронювання військовозобов'язаних в умовах правового режиму воєнного стану. КМУ Урядовий портал. Постанова : веб-сайт. URL : <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-bronyuvannya-vijskovozobov'язanih-v-umovah-pravovogo-rezhimu-voyennogo-stanu-194> (дата звернення: 30.03.2023).
9. Про державний аграрний реєстр. Державний аграрний реєстр: веб-сайт. URL : <https://www.dar.gov.ua/about-dar> (дата звернення: 30.03.2023).
10. Державна підтримка : Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL : <https://minagro.gov.ua/pidtrimka> (дата звернення: 26.01.2023).
11. Шевченко А. А., Нікіфорчук М. Ю. Органічне виробництво с.-г. продукції: можливості для аграріїв в Україні. *Економічний вісник Причорномор'я*. 2021. №2. с. 115 – 123 URL : <https://ebbsl.com.ua/index.php/visnuk/article/view/28/25> (дата звернення: 29.01.2023).
12. Шевченко А. А., Петренко О. П., Орлова В. О. Дослідження факторів впливу на ефективність діяльності сільськогосподарських підприємств в Україні. *Scientific horizons*. 2020. Vol. 23. No. 9. Pp. 68-77 URL : <https://sciencehorizon.com.ua/uk/author/v-o-orlova> (дата звернення: 30.03.2023).

References:

1. Todoryuk, S. I. & Kutarenko, N. Ya. (2016) Determinants of sustainable development in organic agriculture of Ukraine. *Ahrosvit*. 8, 34-37. Retrieved from : http://www.agrosvit.info/pdf/8_2016/7.pdf [in Ukrainian].
2. Drobot, S. A. (2018) The essence of determinants of development and their classification. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu*. 22.1., 97 – 100. Retrieved from : http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/22_1_2018ua/22.pdf [in Ukrainian].
3. Yermolenko, O. A. (2017) Determinants of entrepreneurship development in Ukraine. *Naukovyy zhurnal*. 5 (33), 16-23. Retrieved from : <https://economics.opu.ua/files/archive/2017/No5/16.pdf> [in Ukrainian].
4. Agriculture of Ukraine. (2021) *Statystychnyy zbirnyk*.. Retrieved from : URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm [in Ukrainian].
5. LB.ua. (2022) *Wartime sowing*. Retrieved from : https://lb.ua/economics/2022/06/14/519990_posivna_voiennoho_chasu.html [in Ukrainian].
6. Constitution of Ukraine (2022). On making changes to some legislative acts of Ukraine regarding the creation of conditions for ensuring food security in the conditions of martial law. (Order No2145-IX, March 24). Retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text> [in Ukrainian].
7. Ministry of Finance of Ukraine (2022). Changes to the "5-7-9%. Available Loans" program : support for the sowing campaign and activation of entrepreneurship. (December 03). Ministry of Finance of Ukraine: website. Retrieved from : https://mof.gov.ua/uk/news/zmini_do_programi_dostupni_krediti_5-7-9_pidtrimka_posivnoi_kampanii_ta_aktivatsiia_pidpriemnitstva-3374 [in Ukrainian].
8. CMU Government portal (2023). Some issues of reservation of conscripts under the legal regime of martial law. Order No194, March 03. Retrieved from : <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-bronyuvannya-vijskovozobov'язanih-v-umovah-pravovogo-rezhimu-voyennogo-stanu-194> [in Ukrainian].
9. State Agrarian Register (2023). About the state agrarian register. Retrieved from : <https://www.dar.gov.ua/about-dar> [in Ukrainian].
10. Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine (2023). State support. April 06. Retrieved from : <https://minagro.gov.ua/pidtrimka> [in Ukrainian].
11. Shevchenko, A. A. & Nikiforchuk, M. Yu. (2021) Organic production of rural areas. products: opportunities for farmers in Ukraine. *Economic Bulletin of the Black Sea Coast*. 2, 115 – 123. Retrieved from <https://ebbsl.com.ua/index.php/visnuk/article/view/28/25> [in Ukrainian].
12. Shevchenko, A. A., Petrenko, O. P. & Orlova V.O. (2020) Study of influencing factors on the efficiency of agricultural enterprises in Ukraine. *Ekonomichnyy visnyk Prychornomor'ya*. 23.9, 68-77. Retrieved from : <https://sciencehorizon.com.ua/uk/author/v-o-orlova> [in Ukrainian].

